

Les Obres o Trobes en labors de la Verge Maria. La impremta parla català

The Obres o Trobes en labors de la Verge Maria. Printing speaks Catalan

per Francisco M. Gimeno Blay*

Universitat de València

José Vicente Boscà Codina**

Universitat de València

RESUM:

Aquest treball analitza el període inicial de la impremta de caràcters mòbils a la ciutat de València (1473-1478). Tot atenent les característiques del repertori textual publicat a la capital del regne abans de les *Obres o Trobes en labors de la Verge Maria*, hom posa de relleu la novetat que representà la seua publicació, que es va constituir en el punt de partida de l'aventura tipogràfica del català.

PARAULES CLAU:

Impremta Incunable, *Trobes*, València, Català

ABSTRACT:

This paper analyses the initial period of movable type printing in the city of Valencia (1473-1478). After exploring the characteristics of the textual repertoire published in the capital of the kingdom before the *Obres o Trobes en labors de la Verge Maria*, it then highlights the innovation its publication represented as the starting point of Catalan's typography adventure.

KEY WORDS:

Printing, Incunable, *Trobes*, Valencia, Catalan

A primeries de l'any 1474, potser durant la primavera, a la ciutat de València s'imprimiren les *Obres o trobes en labors de la Verge Maria*.¹ La publicació d'aquest llibre constitueix, certament, una novetat per diverses raons, algunes de les quals s'assenyalaran seguidament. De bon començament, la utilització de mitjans mecànics per tal de reproduir la cultura escrita, la qual cosa, si més no, permetia produir i fer circular ràpidament els textos impresos de qualsevol natura que foren; l'abatiment de les despeses de la producció de l'època manuscrita, i el fet de fer par-ticipats i incrementar el nombre de persones que gaudirien dels productes susdits,

Recepció: 25/01/2024. Avaluacions: 22/02/2024, 02/03/2024. Versió definitiva: 15/03/2024.

* Francisco M. Gimeno Blay, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4883-2960>.

** José Vicente Boscà Codina, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2651-6991>.

1. *Obres o Trobes en labors de la Verge Maria*, València, Lambert Palmart, després 25 de març, 1474, 4t, Incunabula Short Title Catalogue (=ISTC) im00270500.

encetant un procés que en un període no gaire llarg vincularia l'increment de l'alfabetització a l'extensió de la tipografia.

Quan aquell 25 de març de 1474 culminà el certamen poètic convocat per «Luís Despuig, mestre de Muntesa e visrey de tot lo regne de València»,² la ciutat de València comptava ja, molt possiblement des de feia més d'un any, amb un taller d'impremta, incorporant-se d'aquesta manera al creixent nombre de centres productors de textos impresos en Europa. Aquesta circumstància, sense cap mena de dubte, contribuï de manera decisiva a fer que d'aquell certamen sorgís la primera edició impresa de naturalesa poètica en català.³ Començava llavors l'aventura tipogràfica de la llengua catalana.⁴

Sense dubte, la introducció de la nova *ars artificialiter scribendi* donà lloc al sorgiment de posicions enfrontades a propòsit dels guanys que hom obtindria fent servir la nova tècnica per oposició a les característiques de la producció manuscrita. Recordem, si més no, les paraules de Vespasiano da Bisticci fent-se eco de l'opinió de Frederic de Montefeltro, duc d'Urbino, sobre la presència o no dels llibres impresos a la seua biblioteca: «In quella libreria i libri tutti sono belli in superlativo grado, tutti iscritti a penna, e non ve n'è ignuno a stampa, che se ne sarebbe vergognato»⁵.

D'altres, però, aviat s'adonaren dels guanys que s'obtindrien en cas de fer servir aquesta nova manera de produir llibres. Ho prova, suficientment, l'activitat editorial duta a terme pels Vizlant, Jakob primer, i després el seu germà Philipp, representants en València de la Grosse Ravensburger Handelsgesellschaft, «la mayor firma de exportación e importación de la Europa del siglo XV».⁶ Es tracta de la ben coneguda «companyia dels alemanys», la presència de la qual al cap i casal del regne de València fou recordada pel viatger alemany Iheronimus Münzer.⁷

Posar en marxa l'activitat editorial exigia, per als Vizlant, tot un seguit de requisits. De bon començament, els tipus d'impremta. Els membres de la companyia traslladaren uns caràcters romans com els que havien fet servir a Subiaco Conradus Sweynheim i Arnoldus Pannartz, com prova suficientment la publicació de les *Epistolae ad familiares*, de Marc Tuli Ciceró.⁸ Els mestres impressors que treballaren per a la com-

2. *Obres o Trobes en labors de la Verge Maria...*, f. 2r segons la numeració moderna a llapis.

3. Jaume MASSÓ TORRENTS, *Repertori de l'Antiga Literatura Catalana. La poesia*, vol. I, Barcelona, Alpha, 1932; vegeu el punt «IV. Les impressions», per al període incunable, 47-54.

4. De les 140 edicions impreses en català durant el període incunable, la primàcia correspon a València, la qual obrí aquesta nòmina amb les *Obres o Trobes en labors de la Verge Maria* (1474) i continuà amb la *Biblia valenciana* (1478), Cfr. ISTC. Disponible en: https://data.cerl.org/istc/_search?query=language%3Acat&sort=chronological, consultat el 10/12/23.

5. Vespasiano da BISTICCI, *Vite di uomini illustri del secolo XV*, a cura de Paolo d'ANCONA i Erhard AESCHLIMANN, Milà, Ulrico Hoepli, 1951, 213.

6. Sigfrid Henri STEINBERG, *500 años de imprenta*, Barcelona, Zeus, 1963, 96.

7. Ludwig PFANDL, «Itinerarium hispanicum Hieronymi Monetarii 1494-1495», *Revue Hispanique* XLVIII, 1920, 23.

8. Marcus Tullius CICERO, *De oratore*, Subiaco, Conradus Sweynheim i Arnoldus Pannartz, abans 30 setembre, 1465, 4t, ISTC ic00654000.

panyia utilitzaren, de bell antuvi, els tipus romans entre els anys 1473 i 1477; aquests foren substituïts pels gòtics, que empraren entre els anys 1477 i 1478.⁹ Fonamentalment resultava també l'abastiment de paper,¹⁰ un espai en el qual poder allotjar la/les premsa/premses, i, finalment, els mestres impressors: Lambert Palmart, primer, i Fernández de Córdoba, després,¹¹ i, òbviament, també els oficials d'impremta corresponents.

El primer, «Lambert Palomar (*sic*), alemany, mestre en arts»,¹² segons el colofó de la *Biblia valenciana*, havia nascut a la diòcesi de Colònia (*diocesis Coloniensis*); l'any 1466 havia obtingut el títol de batxiller en arts i, una vegada en possessió del

9. Segons ha posat de relleu Ferdinand GELDNER, *Manual de incunables. Introducción al mundo de la imprenta primitiva*, Madrid, Arco libros, 1998, 85, aquest comportament de la impremta valenciana, la qual començà el seu curs amb uns caràcters romans i els substituï en un termini molt breu per uns de gòtics, sembla que fou molt habitual als tallers ibèrics; Stanley MORISON i Kenneth DAY, *The typographic book, 1450-1935: a study of fine typography through five centuries: exhibited in upwards of three hundred and fifty title and text pages drawn from presses working in the European tradition*, Chicago, University of Chicago Press, 1963, 35, identifiquen aquest mateix comportament en el cas dels primers prototipògrafs que introduïren la impremta en França, sent aquest canvi la resposta al fet d'adequar la producció de llibres al gust del públic local. Segons Armando PETRUCCI, «Los avatares de la imprenta: de Gutenberg a l'*Encyclopédie*», dins Armando PETRUCCI, *Alfabetismo, escritura, sociedad*, Barcelona, Gedisa, 1999, 133, tot el període incunable ofereix nombroses mostres de «la sustancial extrañeza de los tipógrafos respecto de la cultura oficial y de la humanística».

10. Tot just el subministrament de paper fou allò que, ben aviat, permeté vincular el primer taller tipogràfic de València a l'activitat mercantil dels Vizlant. La documentació publicada per José Enrique SERRANO MORALES, *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868, con noticias bio-bibliográficas de los principales impresores*, València, Imprenta de F. Doménech, 1898-1899, ed. facsímil, València, Ajuntament de València, 2000, 597-599, resulta fonamental en aquest sentit. D'acord amb l'escriptura de protest que Miquel Berniço, mercader genovès, presentà el 23 de gener de 1476 contra Philipp Vizlant, com a hereter del seu germà Jakob, aquest últim havia acordat amb Berniço la compra de 200 raimes de paper de forma major. Aquest contracte, subscrit el 28 de gener de 1475, no es va complir de manera satisfactòria, perquè després d'un lliurament inicial de 64 raimes, la resta del paper arribà amb retard. En el moment de l'arribada de la resta a València, Philipp Vizlant es negà a satisfer el pagament reclamat per Berniço aduint-hi que «per no haver hagut lo dit micer Jacobo lo dit paper al temps que debia / e havia contractat ab lo dit micer berniço aquell dit micer Jacobo no pogue fer ne exercir lo magisteri que feya tenint paper / ans li conuengue cessar lo dit magisteri / e haujar los mestres / e altres que feyen lo dit magisteri E axi rebe lo dit micer Jacobo grans dans / e perdues los quals dans / e perdues lo dit micer ffeip vol / e enten demanar al dit micer Miquel berniço» (p. 598). El text citat s'ha conservat tal com el publicà, al seu moment, Serrano Morales, sense accentuar ni puntuar. Sobre aquest aspecte vegeu *Catalogue of Books Printed in the XVth Century now in the British Museum. Part X: Spain-Portugal*, Londres, The Trustees of The British Museum, 1971, XLIV.

11. GELDNER, *Manual de incunables...*, 59, planteja que Paul Hurus i Johannes von Salzburg, amb tota seguretat membres també de la Companyia Comercial de Ravensburg, havien treballat abans en València ensem amb Lambert Palmart. Posteriorment, en 1475, es traslladaren a Barcelona i hi fundaren la segona impremta d'aquesta ciutat.

12. Nova York, Hispanic Society of America, Rare Books MS B1141, p. 363.

permís per ensenyar, s'establí com a impressor en la ciutat de València.¹³ Laurence Witten, basant-se en aquesta informació, proposà com a hipòtesi la possibilitat que Lambert Palmart haguera conegut el funcionament de la primera impremta parisenca l'any 1470, on presumiblement aprengué l'art d'imprimir.¹⁴ El segon «mestre Alfonso Fernández de Córdoba», fent servir la informació del mateix colofó, provenia del «regne de Castella»; d'altra banda, el 31 de juliol de l'any 1483, en el contracte d'edició subscrit amb Gabriel Lluís d'Arinyó, Fernández de Córdoba és mencionat com a «argenter mestre de empremtar».¹⁵ D'aquest impressor també sabem que finalitzà els seus dies en Híjar després d'una vida atzarosa.¹⁶

El paper que tenen i l'activitat duta a terme pels Vizlant són, per a alguns autors, allò que confereix especificitat a la trajectòria inicial de la tipografia de caràcters mòbils a la ciutat de València. Jordi Rubió, tot comparant les primeres petjades de la impremta barcelonina amb la valenciana, emfasitzava el protagonisme de Jakob Vizlant, relacionant la seua primerenca activitat editorial amb la duta a terme en València, ben aviat, per editors locals tan destacats com Gabriel Lluís d'Arinyó o Miquel Albert.¹⁷ Antonio Odrizola identificava com a etapa de començament de la impremta, en el conjunt de la península Ibèrica, el període que s'estén entre l'any 1472 i el 1478,¹⁸ un lapse de temps que, en el cas de València, acumula evidències relatives al notable protagonisme dels Vizlant, i això a desgrat del silenci que exhibeixen els primers productes d'aquella impremta primitiva. Sols en un cas, en el

13. Anatole CLAUDIN, *Histoire de l'imprimerie en France au XVe et au XVIe siècle*, t. 2, París, Imprimerie Nationale, 1901, 365.

14. Laurence WITTEN, «The earliest books printed in Spain», *Papers of the Bibliographical Society of America* 53, 1959, 96.

15. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 156.

16. Sobre aquest impressor i la seua accidentada trajectòria tipogràfica, començada en València i finalitzada en Híjar, vegeu Francisco GARCÍA CRAVIOTTO, «La imprenta incunable de Alfonso Fernández de Córdoba: aportación al problema de Híjar o Valencia en su última época atribuida», dins María Luisa LÓPEZ-VIDRIERO ABELLÓ; Pedro Manuel CÁTEDRA GARCÍA (coord.), *El libro antiguo español. Actas del primer Coloquio Internacional (Madrid, 18 al 20 de diciembre de 1986)*, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 1988, 155-169.

17. Jordi RUBIÓ I BALAGUER, «Introducción», dins *Documentos para la historia de la imprenta y de la librería en Barcelona (1474-1553)*. Recogidos y transcritos por José M.ª Madurell Marimón. Anotados por Jorge Rubió y Balaguer, Barcelona, Gremios de editores, de librerías y de maestros impresores, 1995, 52^a; vegeu, a més a més, Carlos ROMERO DE LECEA, «Amanecer de la imprenta en el Reino de Aragón», dins DIVERSOS AUTORS, *Historia de la imprenta hispana*, Madrid, Editora Nacional, 1982, 103.

18. Antonio ODRIZOLA, «La imprenta en Castilla en el siglo XV», dins DIVERSOS AUTORS, *Historia de la imprenta...*, 120-122; GARCÍA CRAVIOTTO, «La imprenta incunable de Alfonso Fernández...», 156, identifica tres fases o períodes al si de la impremta incunable ibèrica, corresponent el primer a la dècada dels setanta. Pel que fa a València, d'altra banda, l'any 1478 delimita aquest primer període i segueix un silenci en l'activitat tipogràfica, que no tornarà a donar proves de la seua existència fins a l'any 1482. Cfr. ISTC. Disponible en: https://data.cerl.org/istc/_search?query=place%3AValencia&size=10&mode=default&from=10, consultat el 21.07.2023.

colofó de la *Bíblia valenciana*,¹⁹ es fa menció de Philipp Vizlant com a editor o persona que es feu càrrec de les despeses per tal de dur endavant aquesta empresa editorial. Contràriament, des del primer dels deu impresos amb la tipografia romana atribuïda majoritàriament a Lambert Palmart,²⁰ fins als dos que, abans de finalitzar l'any 1478, introdueixen l'ús –finalment triomfant en València– dels caràcters gòtics de la mà en aquesta ocasió d'Alfonso Fernández de Córdoba,²¹ tots els productes d'aquesta etapa d'iniciació estan estretament relacionats amb els Vizlant. Encara que resulta extremament difícil precisar ben bé el seu paper concret en cadascun dels casos, en termes generals «se considera a éstos [...] como editores y especialmente proveedores de papel y otro material necesario a los talleres».²² Un testimoni feiaent de l'activitat comercialitzadora duta a terme pels Vizlant ens el proporciona el procés inquisitorial seguit contra Daniel Vives per la seua participació en la correcció de l'original d'impremta de la *Bíblia valenciana*. Lambert Palmart es refereix a Philipp Vizlant en la seua testificació com «el principal». Segons la declaració de Jaume Borrell, de 7 de juny de 1483, els promotors del projecte editorial de la susdita Bíblia li oferiren com a pagament pel seu treball en la preparació de l'edició del text «trenta timbres, hun Comprehensori, una Última de sant Thomàs e lo Confessionnal petit de l'Antoní».²³ Amb tota seguretat es tracta dels següents llibres: el *Comprehensorium*, imprès per Lambert Palmart el 23 de febrer de 1475;²⁴ la tercera part de la *Summa theologica* de sant Tomàs, que el mateix impressor publicà el 18 d'agost de 1477,²⁵ i el *Confessionale* de sant Antoní de Florença, imprès per Fernández de Córdoba l'any 1477.²⁶ Aquestes dades rònegues proven la participació dels Vizlant en la producció i comercialització posterior dels primers impresos de la ciutat de Valèn-

19. *Bíblia* [Català], tr. Bonifaci Ferrer, Ed. Jaume Borrell, València, Alfonso Fernández de Córdoba i Lambert Palmart, per a Philip Vizlant, València, març 1478, fol. ISTC ib00622000.

20. Es tracta del tipus 102 R en el *Catalogue of Books Printed...*, 14-16. Correspon al 103 R en el *Typenrepertorium der Wiegendrucke* (= TW), disponible en TW - Datensatz ma11793 (staatsbibliothek-berlin.de), consultat el 21.07.2023. En tots dos casos, aquest tipus s'atribueix a l'impressor Lambert Palmart.

21. Es tracta del tipus 91G en *Catalogue of Books Printed...*, 16, i en TW, disponible en TW - Datensatz ma13295 (staatsbibliothek-berlin.de), consultat el 21.07.2023, així com del tipus 150 G en *Catalogue of Books Printed...*, 16, corresponent al 180G en TW, disponible en TW - Datensatz ma13296 (staatsbibliothek-berlin.de), consultat 21.07.23. Atribuïts en tots els casos a l'impressor Alfonso Fernández de Córdoba.

22. Julián MARTÍN ABAD, *Los primeros tiempos de la imprenta en España (c. 1471-1520)*, Madrid, Ediciones del Laberinto, 2003, 97.

23. Madrid, Archivo Histórico Nacional, Inquisició, lligall 801, caixa 1, expedient 7, fol. 313r - 319v, vegeu el fol. 316v. Recordem que Jaume Borrell, qui fou inquisidor general de València, és la persona que apareix com a editor literari en el colofó de la *Bíblia valenciana*.

24. Johannes GRAMMATICUS, *Comprehensorium, vel vocabularius ex aliis collectus*, València, Lambert Palmart, 23 febrer, 1475, 4t, ISTC ij00335000.

25. Tomàs d'AQUINO, Sant, *Summa theologica: tertia pars*, València, Lambert Palmart, 18 agost, 1477, fol. ISTC it00220000.

26. Antoní de FLORENCIA, Sant, *Confessionale defecerunt: titulus de restitutionibus*, València, Alfonso Fernández de Córdoba, 1477, fol ISTC ia00805000.

cia. Totes aquestes informacions confirmen, endemés, que la Companyia disposava dels espais adients per tal d'emmagatzemar els plecs dels llibres impresos, la qual cosa palesa el seu arrelament –encara que temporal– a la ciutat de València.

Ultra tot el que ja s'ha assenyalat, cal subratllar una dada inqüestionable: els caràcters tipogràfics emprats en aquest període, tant els romans com els gòtics, desapareixeran en el moment en què els Vizlants abandonen la seua aventura editorial. Els impressors Lambert Palmart²⁷ i Fernández de Córdoba²⁸ continuaren la seua activitat tipogràfica de manera independent, fent servir uns nous tipus.

L'alè comercial que caracteritzà la instal·lació de la impremta en la ciutat de València no sembla negligir, almenys al seu començament, la seua projecció en el mercat internacional. Per a alguns autors, tot sembla indicar que aquelles impressions sortides a la capital del Túria estaven destinades al mercat intern, és a dir, als potencials lectors i usuaris valencians.²⁹ No hem d'oblidar, però, que els llibres es podien vendre al mateix temps en un mercat internacional, del qual la companyia de Ravensburg era ben conscient; llibres destinats a un públic constituït d'al·fabetitzats en llatí, entre els quals es podrien recordar els intel·lectuals, eclesiàstics, universitaris... El conjunt d'obres impreses entre el 1473 i el 1478 ajudarà a dissenyar hipotèticament el mercat al qual s'adreçaven aquells productes. En alguns casos es tractava d'obres que ja s'havien imprès en altres indrets, possiblement tot tenint present que el públic de potencials lectors es podia trobar a les diferents contrades d'Europa. Podria afirmar-se que es tractava d'un públic espars geogràficament, al qual en aquell moment encara era possible concebre com a públic potencial per part d'un taller valencià.³⁰ Per tal de caracteritzar la fesomia dels potencials lectors començarem per analitzar les obres publicades i el seu contingut entre l'any 1473 i els anys 1477/1478. Cal advertir, així mateix, que de la nòmina de llibres impresos a la ciutat de València en els primers anys d'existència de la impremta, no tots els publicats estan datats ni aporten menció alguna de la ciutat i de l'impressor. Es tracta, doncs, d'exemplars *sine notis*. Pel que respecta als datats, el primer és el *Comprehensorium*,³¹ que s'acabà d'imprimir el 26 de febrer de 1475; es tracta

27. *Catalogue of Books Printed...*, 14.

28. *Catalogue of Books Printed...*, 16.

29. En aquest sentit, afirma José Luís CANET, «Libros escolares-universitarios salidos de las prensas valencianas entre 1473-1525», dins «*Litterae Humaniores*» del *Renacimiento a la Ilustración. Homenaje al profesor José María Estellés*, Anejo 69 de la revista *Quaderns de Filologia*, València, Universitat de València, 2009, 170, «la mayoría de las obras publicadas por las imprentas valencianas en este período [1473-1525] están pensadas para un consumo nacional (incluso diría que local o como mucho del Reino de Aragón). Prácticamente no existe ningún texto capaz de competir en un mercado internacional».

30. Resulten d'interès especial les observacions de Painter al respecte: «Of the 16 Latin editions of 'pure' classics listed above nine appeared at the earliest presses of Barcelona and Valencia during the period between c. 1473 and c. 1480 when the printing of classics in rivalry with the Italian export market was not yet seen to be a desperate Enterprise». Vegeu *Catalogue of Books Printed...*, XI.

31. ISTC ij00335000. Vegeu nota 24. Recentment s'ha plantejat la possibilitat que el primer llibre d'aquest taller amb colofó fora el de *Les Trobes*. Aquest colofó amb indicació d'any i de lloc

també del primer llibre ibèric imprès amb colofó: «Presens huius Comprehensorii preclarum opus Valentie impressum, anno MCCCCLXXV, die vero XXIII mensis februarii finit feliciter».³² Hi manca, com és evident, la menció expressa de l'impressor. Cinc mesos després, concretament el 13 de juliol de 1475, de bell nou, el mateix taller introduïa en el mercat una edició amb les *Opera* de Gai Sal·lusti Crisp, el *De coniuratione Catilinae* i el *De bello jugurthino*. L'incunable inclou, a més a més, altres textos com ara: (1) (Pseudo-)Sallustius, *Invectiva in Ciceronem*; (Pseudo-) Cicero, *Responsio in Sallustium*, i (Pseudo) Catilina, *Oratio in Ciceronem responsiva*.³³ De la mateixa manera que s'esdevingué en el *Comprebenso-rium*, hi manca en el colofó del Sal·lusti la menció de l'impressor.³⁴

El 18 d'agost de 1477 es publicava la tercera part de la *Summa Theologica* de sant Tomàs d'Aquino,³⁵ primer llibre imprès amb el nom de l'impressor Lambert Palmart: «Finit feliciter tercia pars summe sancti Thome de Aquino impressa Valentie per magistrum Lambertum Palmart alemanum anno MCCCCLXXVII die vero XVIII mensis augusti».³⁶ Tots tres empen els tipus gràfics romans, els mateixos que feren servir per al conjunt dels altres set incunables *sine notis*, atribuïts també a Lambert Palmart. Per tal d'organitzar cronològicament els set incunables no datats, editats amb caràcters romans en el primer taller tipogràfic valencià, cal recordar la proposta formulada per Laurence Witten.³⁷ Una proposta sustentada en l'estudi de la composició tipogràfica, els signes de pun-

d'impressió, segons Josep Lluís MARTOS, *El primer cancionero impreso y un pliego poético incunable*, Madrid, Iberoamericana, 2023, 22-24 i 85, s'hauria perdut com a conseqüència de les enquadernacions successives suportades pel llibre, el qual s'hauria conservat encara en el segle XVIII com testimonien les descripcions d'alguns bibliògrafs.

32. Transcripció del colofó llegit en l'exemplar conservat a Madrid, Biblioteca Nacional de España, Inc. 2008, fol. 331 de l'actual numeració moderna a llapis. Exemplar digitalitzat disponible en: <https://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000177130>, consultat el 10.03.2024.

33. Gaius SALLUSTIUS CRISPUS, *Opera (De Coniuratione Catilinae. Bellum Iugurthinum)*, València, Lambert Palmart, 13 juliol, 1475, 4t, ISTC is00059000.

34. «Hec Crispi Salustii opera quam optime emendata Valentie impressa anno MCCCCLXXV die XIII iulii finiunt feliciter». Transcripció del colofó llegit en l'exemplar conservat a Madrid, Biblioteca Nacional de España, Inc. 496.

35. ISTC it00220000. Vegeu nota 25.

36. ISTC it00220000. Per a la lectura del colofó, situat al full 3_{iii}, s'ha utilitzat l'exemplar conservat a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València (Inc. 013), atès que en aquest exemplar està deteriorada la part corresponent a les paraules «tertia pars», llavors el text ha estat restituit fent servir la reproducció publicada per SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 442.

37. WITTEN, «The earliest books...», 91-102. En les pàgines 96-97 defensa la responsabilitat de Palmart en relació amb els primers impresos valencians (9 llibres i una butlla impresos en caràcters romans), enfront de les objeccions expressades en aquest sentit per Francisco Vindel, el qual, tot seguint el colofó de la *Biblia valenciana*, proposava que Lambert Palmart es trobava en una posició subsidiària en relació amb Fernández de Córdoba, atès que el nom de l'alemany apareix en segon lloc. Aquest argument i la resta dels que feu servir Vindel, en la seua hipòtesi indigenista, foren absolutament refutats per Witten; vegeu, a més a més, STEINBERG, *500 años...*, 96.

tuació emprats i de les filigranes del paper, que, com recordava Pere Bohigas,³⁸ permet «establecer con sòlida base» una seqüència cronològica ordenada per als deu primers impresos valencians. Aquesta proposta, acceptada per Leslie A. Sheppard i George D. Painter,³⁹ resulta pràcticament indiscutida en l'àmbit de la bibliografia ibèrica.⁴⁰

Així doncs, tot seguint la susdita proposta de Witten, la ciutat de València hauria vist com, abans de *Les Trobes*, al taller finançat per la companyia de Ravensburg es publicaren les següents obres en aquest orde: (1) l'*Ètica a Nicòmac*, la *Política* i l'*Econòmica* d'Aristòtil segons la versió llatina de Leonardo Bruni;⁴¹ (2) la segona publicació donava a conèixer les *Epistolae* de Falaris en la versió llatina de Franciscus Griffolinus Aretinus;⁴² (3) les *Fabules* d'Isop, traduïdes del grec per Lorenzo Valla, traducció dedicada a Arnau de Fonolleda, secretari d'Alfons el Magnànim, tot atenent l'epístola del començament,⁴³ i (4) les *Elegantiole* d'Augustinus Datus.⁴⁴

38. Pere BOHIGAS, «La introducción de la tipografía en España. Estado actual de la cuestión», *Biblioteconomía* XXIII, 63-64, 1966, 26.

39. Vegeu la «Introduction to the presses» dins *Catalogue of Books Printed...*, XLV.

40. A més a més del treball de BOHIGAS, «La introducción...», 26-30, que introduïa aquesta tesi en àmbit hispànic (vegeu també del mateix autor «Assaig sobre el primer segle de la impremta als Països Catalans», dins Pere BOHIGAS, Amadeu-J. SOBERANAS (ed.), *Exposició commemorativa del V Centenari de la Impremta. El llibre incunable als Països Catalans*, Barcelona, Diputació Provincial de Barcelona, 1976, 15), cal recordar, entre d'altres, els estudis d'ODRIOZOLA, «La impremta en Castilla...», 120-122, i Fermín de los REYES GÓMEZ, *Juan Párix: primer impresor en España. Catálogo de la exposición celebrada en el Círculo de Bellas Artes de Madrid, del 14 de abril al 2 de mayo de 2004 y en el Torreón de Lozoya de Segovia del 7 al 30 de mayo del mismo año*, Burgos, Instituto Castellano y Leonés de la Lengua-Caja Segovia, 2004, 75-76. Finalment, cal recordar l'opinió discrepant de ROMERO DE LECEA, «Amanecer de la imprenta...», 277 i s.

41. ARISTÒTIL, *Ethica ad Nicomachum. Ad: Política; Oeconomica*, tr: Leonardus Brunus Aretinus,, València, Lambert Palmart, ca. 1473-74], fol. ISTD ia00985000. La mateixa traducció de l'obra d'Aristòtil únicament havia estat impresa amb anterioritat en: [Estrasburg: Johann Mentelin, abans 10 abril, 1469]. Fol. - ISTD ia00983000. Del mateix any en el qual Witten situa la de València és la de Roma: Conradus Sweynheym i Arnoldus Pannartz, 11 gener, 1473, fol. ISTD ia00983500.

42. PHALARIS, *Epistolae* [Latin], tr: Franciscus Griffolinus (Aretinus), València, Lambert Palmart, ca. 1473-74, 4t, ISTD ip00551500. Abans d'aquesta edició, la traducció de Griffolinus l'Aretino havia estat impresa, possiblement, en una ocasió: Brescia: Thomas Ferrandus, 1 setembre, 1473?, 4t, ISTD ip00551000. Al voltant de l'any 1474 i, en conseqüència, susceptibles d'ésser coetànies o posteriors a la de València, n'hi ha altres tres edicions: ISTD ip00553000, ip00552000, ISTD ip00570000. La resta són posteriors a la de València.

43. «Fabelle Esopi translate e greco a Laurentio Vallensi secretario illustrissimi domini Alfonsi regis Aragonum dicite Arnaldo Fonolleda eiusdem domini regis secretario, Laurentius Vallensis insigni viro Arnaldo Fonolleda salutem». Aesopus: *Fabulae* [Latín]. Tr: Laurentius Valla. [València: Lambert Palmart, ca. 1473-74]. 4º. ISTD ia00104500. Aquesta traducció aparegué, amb anterioritat, en dues ocasions: [Països Baixos: Prototipògraf, ca. 1465-80]. 4t. ISTD ia00104200; [Venècia: Christophorus Valdarfer?, ca. 1470-71]. 4º. ISTD ia00108500. La resta de les edicions d'aquesta obra, independentment de la traducció, són posteriors a la de València.

44. Augustinus DATUS, *Elegantiole*, València, Lambert Palmart, ca. 1473-74, 4t, ISTD id00058700. Obra que gaudí d'una àmplia difusió com palesen les onze edicions anteriors a la

L'any 1474, i després del 25 de març, el taller finançat per la companyia de Ravensburg posà en circulació les *Obres o trobes en labors de la Verge Maria*.⁴⁵ L'impressor feu servir els mateixos tipus gràfics romans que s'havien utilitzat en les edicions abans mencionades. Això no obstant, no ens estarem d'assenyalar algunes consideracions. De bon començament, tot atenent el cànon literari que ha caracteritzat la impressió dels primers incunables, crida l'atenció el fet que es tracta de l'edició d'un text en català, enfront de les quatre edicions anteriors totes elles escrites en llatí, versions llatines d'obres originàriament escrites en grec. Els autors de les traduccions són humanistes com ara Leonardo Bruni (Aretinus), d'Aristòtil; Francesco Griffolini (Aretinus), de les epístoles de Falaris, i Lorenzo Valla, de les faules d'Isop; àdhuc Augustinus Datus formà part d'aquest corrent humanístic. L'any 1474 encara aparegué en València la traducció llatina feta per Leonardo Bruni d'Arezzo del *De duobus amantibus Guiscardo et Sigismunda*, història procedent del *Decameró* de Giovanni Boccaccio (IV, 1).⁴⁶

En aquest context apareixen les *Obres o trobes*. Certament, la seua publicació, per diferents motius, és una novetat. Tot considerant el repertori textual publicat fins aleshores, constitueixen una excepció. Un taller especialitzat en la publicació d'un repertori clàssic incorpora al seu catàleg, ara de nou, una obra en català, destinada, òbviament, a un mercat diferent. Les obres editades fins a aquest moment cercaven un públic més ampli i heterogeni; ara, amb la publicació de les *Trobes*, la Companyia dirigeix la nova publicació a un àmbit més pròxim i, més concretament, als lectors caracteritzats per pertànyer al domini lingüístic català. Com explicar, doncs, aquesta novetat? Potser podríem pensar que les *Trobes* constitueixen una excepció, deguda tal vegada al fet que hi participava el virrei i pogué subvenir les despeses de l'edició. Certament, aquesta no estava destinada –com els altres productes del taller– a un mercat internacional. Així doncs, de moment, continuà sent una excepció, com ho proven a bastament les obres que publicà amb posterioritat el mateix Lambert Palmart, almenys fins a l'empresa de la *Bíblia valenciana*, el qual seguí publicant sols en llatí fins a l'any 1477. Entre l'any 1475 i 1477 sortiren d'aquell taller tres incunables amb colofó esmentats més amunt: el *Comprehensorium* de Johannes Grammaticus i les *Opera* de Gai Sal·lusti Crisp en 1475, i la tercera part de la *Summa Theologica* de sant Tomàs d'Aquino en 1477.

Pocs dies després de la publicació del Sal·lusti, el 25 de juliol de 1475, Jakob Vizlant, «detengut de llongua malaltia» al convent de Sant Francesc de la ciutat de València, atorgava el seu testament davant del notari Pere Masó.⁴⁷ Després del seu

de València: ISTC id00087500, id00053300, id00054000, id00053200, id00058500, id00055000, id00060200, id00057000, id00058000, id00053500, id00055500.

45. ISTC im00270500. Vegeu, a més a més, la nota 1.

46. Leonardus BRUNUS ARETINUS, *De duobus amantibus Guiscardo et Segismunda*, València, Lambert Palmart, ca. 1474, 4t, ISTC ib01238500. La primera edició de la traducció de la història de Guiscardo i Sigismunda, de Giovanni Boccaccio, fou publicada en [Mainz]: Peter Schoeffer [no després de setembre 1470], 4t, ISTC ib01235800. Abans de l'edició de València es publicaren sis edicions més: ISTC ib01237000, ib01236000, ib01237500, if00229000, ib01238000, ib01238300.

47. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 594-595.

traspàs, el seu germà Philipp hagué de fer-se càrrec del negoci com a hereter.⁴⁸ El febrer de 1477, a les ordres d'aquest, s'inicià el procés d'edició de la *Bíblia valenciana*, última empresa editorial dels Vizlant, que comptaria amb la col·laboració de Lambert Palmart i Alfonso Fernández de Córdoba com a tipògrafs. Paral·lelament, Lambert Palmart treballava en l'edició de la tercera part de la *Summa Theologica* de sant Tomàs, amb la qual es tancaria el cicle d'ús dels caràcters romans que van inaugurar la història de la tipografia a València.

Comptat i debatut, aquesta lletreria representava una novetat excepcional, atès que l'equivalent manuscrit d'aquesta tipografia era l'escriptura humanística *all'antiqua*, la qual havia gaudit d'una escassa difusió; foren pocs els escrivans i copistes que la utilitzaren per a la transcripció de manuscrits als territoris peninsulars de la Corona d'Aragó, mentre que a altres indrets, com ara la biblioteca napolitana, gaudí d'una àmplia difusió, com gairebé a tot Itàlia.⁴⁹ Entre els escrivans de la Corona d'Aragó que la utilitzaren poden mencionar-se els noms de Gabriel Altadell i Bernat Andor i, després, Pere Miquel Carbonell. Contràriament, la biblioteca napolitana atresorà un notable conjunt de manuscrits *all'antiqua*,⁵⁰ copiats per cal·lígrafs excepcionals com ara Giovan Marco Cinico, P. Ippolito Lunense i també el mateix Gabriel Altadell.

Convé no oblidar que la utilització en àmbit manuscrit de l'escriptura humanística estigué estretament vinculada amb la tradició manuscrita de les versions humanístiques de la literatura clàssica, mentre que per a la circulació de textos pertanyents a la cultura en llengües romàniques hom feia servir altres tipologies gràfiques, preferentment medievals. Ara bé, per als Vizlant, la impressió amb caràcters romans podria ser percebuda com l'element que permetria ampliar considerablement el possible mercat al qual dirigir els productes impresos al cap i casal del regne. No només es tractava d'una escriptura sense obstacles per llegir-la, era la *castigata et clara* que agradava a Petrarca,⁵¹ gaudia, doncs, d'un prestigi entre els lectors i bibliòfils humanístics. Els potencials interessats i lectors de la València de finals del segle XV no havien tingut oportunitat d'entrar en contacte amb aquells productes excel·lents que tant apreciaven les corts humanístiques del *Quattrocento*.

Això no obstant, els primers impresos valencians eren productes dirigits tant al mercat internacional del llibre imprès com al local. No hem d'oblidar que es tractava de textos en llatí, que gaudiren d'una difusió molt àmplia en àmbit escolar i universitari i, consegüentment, oberts a un mercat més ampli, sense restriccions territorials. Ara bé, les expectatives comercials dels Vizlant, potser, no foren com-

48. SERRANO MORALES, *Reseña histórica...*, 597-599.

49. Vegeu Albert DEROLEZ, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, 2 vol., Turnhout, Brepols, 1984.

50. Vegeu Tammaro DE MARINIS, *La Biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, 4 vol., Milà, Ulrico Hoepli, 1947-1952.

51. Francesco PETRARCA, *Le familiari*. Volume quarto, a cura di Umberto Bosco: *Libri XX-XXIV e indici*. Firenze, G. C. Sansoni editore, 1968, reimpressió anastàtica de l'edició de 1942, 205.

pletament satisfetes.⁵² Això ens ajudaria a entendre el canvi que es produí en la indústria tipogràfica valenciana després de la publicació de la tercera part de la *Summa Theologica* en agost de l'any 1477. Aqueix mateix any aparegué el *Confessionale* d'Antoni de Florència, imprès per Fernández de Córdoba, amb els primers tipus gòtics utilitzats en València i que, com s'ha comentat adés, els emprarien també, entre el mes de febrer de 1477 i el març de 1478, per a la impressió de la *Biblia valenciana*; tipus que mai més tornarien a emprar-se.

Els dos tipògrafs, Palmart i Fernández de Córdoba, continuarien fent servir els tipus dels Vizlant, els romans fins a l'any 1477 i els gòtics encara els emprarien durant un any més. Entre els anys 1478 i 1482 hom detecta un buit tipogràfic. L'any 1482 es reprèn l'activitat editorial i Lambert Palmart, de bell nou, començà a imprimir textos, ara, però, amb uns nous caràcters gòtics amb els quals publicà la *Cosmographia* de Pomponi Mela⁵³ i l'*editio princeps* d'*Els Furs*.⁵⁴ L'any 1484, Alfonso Fernández de Córdoba, tot just després del seu pas per Múrcia,⁵⁵ regressà a València amb uns nous tipus gòtics que va fer servir per tal d'imprimir les obres del bisbe Jaume Pérez.⁵⁶

El canvi formal de la tipografia valenciana representa, al mateix temps, una modificació del repertori textual publicat. Enfront de l'aclaparador predomini de la llengua llatina en la fase primerenca d'implantació de la impremta, entre el 1478 i el 1500, la ciutat de València procurarà al mercat quaranta-una edicions en català i trenta-dues en llatí.⁵⁷ El cessament, l'any 1478, de l'activitat duta a terme pels Vizlant sembla indicar la fi d'una anhelada projecció internacional de la producció tipogràfica valenciana. Abans, conscients, tal vegada, de la necessitat de reorientar el seu repertori textual, obrint-lo als lectors en llengua vulgar, allò cert és que els Vizlant, sense cap mena de dubte, posaren els mitjans necessaris per fer que la impremta començara a parlar en català.

52. Per a Philippe BERGER, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, 2 vol., València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987, 195, «los problemas de la distribución debieron revelarse ... mucho más delicados de lo que creían los primeros editores», la qual cosa explicaria el cessament de la seua activitat tipogràfica a partir de 1478, necessària «para llegar a vender las existencias acumuladas y ... restablecer sus finanzas».

53. Pomponius MELA, *Cosmographia, sive De situ orbis*, València, Lambertus Palmart, 18 març, 1482, 4t, ISTC im00451000.

54. Ferdinandus et Isabella, reges Hispanienses, *Furs e ordinationes de València*, Ed. Gabriel Riusech. València, Lambertus Palmart, per a Gabriel Lluís d'Arinyó, després del 4 d'abril, 1482, fol. ISTC if00079000.

55. Durant la seua estada a Múrcia imprimí el *Breviarium Carthaginense* (Cartagena). A instància de Martinus de Selva, Deán de Cartagena. Múrcia, Alfonso i Bartolomé Fernández de Córdoba, 12 gener, 1484, 4t, ISTC ib01150700.

56. Jaume PÉREZ DE VALÈNCIA, *Commentum in psalmos*, València, Alfonso Fernández de Córdoba i Gabriel Lluís d'Arinyó, 6 setembre, 1484. ISTC ip00276000; Jaume PÉREZ DE VALÈNCIA, *Tractatus contra Iudaeos. Expositio canticorum ferialium. Expositio cantici Augustini super Te Deum laudamus. Expositio super cantica evangelica*, València, Alfonso Fernández de Córdoba i Gabriel Lluís d'Arinyó, 1484-1485, fol. ISTC ip00275000.

57. Cfr. ISTC. Disponible en [https://data.cerl.org/istc/_search?query=place:Valencia%20AND%20date:\[1479%20TO%201500\]](https://data.cerl.org/istc/_search?query=place:Valencia%20AND%20date:[1479%20TO%201500]), consultat el 15.03.2024.